

ГУСТИНА СТАНОВНИШТВА У СРБИЈИ

(СА 1 КАРТОМ)

ОД ГАСТОНА ГРАВИЈЕА

На основу пописа становништва од 31 децембра 1910¹ израђена је приложена карта, која има да представи густину становништва у тадашњим границама Краљевине Србије, у моравској Србији, како се у најновије време предлаже да назива².

То је први покушај, да се тај картографски начин примени у Србији. До сада се само знало колико је у Србији просечно становника на 1 km² у опште, али се није знало, колики је тај број за сваку природну област понаособ, и ако је било свакоме познато да постоје знатне разлике између појединих крајева земље. Колико ја знам, једини *Влад. Јакишић* је, у Гласнику Српског Ученог Друштва, св. 31, 1871 год. (Густина насељености Србије, стр. 88—143), проучио у том погледу демографске прилике Србије, али према тадашњој административној подели, са средствима која дозвољавају тек приближну тачност, и без карте, која би графички представила добивене резултате.

Да приложена карта буде што вернија, да одговара што већма садашњем стварном стању, она није израђена према административној подели, која често не познаје најпробитачније природне везе. И ако се, истина, окрузи у Србији, осим може бити чачанског, прилично слажу са главним цртама пластике и са природним приликама, они су ипак сувише пространи, да би слика густине становништва била довољно изразита. Исто тако се ни срезови не би могли употребити, јер за њих се сувише често може рећи, да не сачињавају природне целине.

Узорна карта, т. ј. она која би била израђена по најмањим заједницама, по општинама или чак по селима, није до данас остварљива за Србију, јер се још не зна тачно колики је атар појединих општина или села, пошто Србија нема катастра који би, између осталих користи, које би она од њега имала, и то омогућио. У вези с тим, да се тачно види, каква је

¹ Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Србији 31 децембра 1910 год. Књ. пета Изд. Управе Државне Статистике. Београд 1911.

² Види чланак Ј. Цвијића у овом часопису.

права густина становништа, требало је у напред издвојити у свакој области цео простор земље која се не може ни за шта употребити, али се због горњих узрока то такође није могло урадити.

Према овоме најбоље је било, да се поступа по природним целинама, по географским „крајевима“, за које народ обично врло добро зна, јер скоро сваки од њих носи своје народне називе. За сваку од тих целина израчуната је 1.) површина у km², 2.) број настањеног становништва¹. После је било лако израчунати просечну густину на 1 km².

Ако се узме табела „Претходних резултата“ стр. 74—79, вароши у Србији броје укупно 434.800 становника т.ј. 14.9% од целокупног становништва. Овде су урачуната као вароши многа омања места, која су у ствари сасвим незнатна, јер од тих 85 „вароши“ једва ако их има 16 које прелазе хиљаду становника. Варошко становништво не сме се дакле узети засебно у обзир, да не би пореметило просечну вредност густине становништва. Како је ипак требало сачувати све географске односе, који везују вароши са селима, у сваком је крају била урачуната и варош — односно вароши — која добива свој прави значај од сеоког становништва дотичнога краја. Но има случајева где два или више крајева зависе од једне исте вароши, на пример: Јагодина је важна за Левач, Белицу и околно Поморавље; Пожаревац за Стиг и Доњу Мораву; Смедерево за Подунавље и Поморавље; Шабац за Мачву и Поцерину, и т. д. Због тога је било потребно да се у тим случајевима варошко становништво подели између оних крајева који су с њим тесно везани. Изузетно за Београд то није било могуће, а с друге стране то би било нетачно: прво, јер је Београд² према осталим варошима сувише велико место; друго, његова важност није у вези само са околином, него са целом Србијом, па чак са целим Српством; на послетку, политички фактор јако утиче на њега. Због свега тога било је потребно њему дати сасвим засебно место у карти, која има да представи по „крајевима“ просечну густину становништва у Краљевини Србији.³

¹ Ови рачуни су извршени на карти 1/75000 у Географском Заводу Универзитета у Београду. Скоро потпуно се поклапају са резултатима објављеним у Споменику Срп. Кр. Ак. XXXV св., који су пре много година у истом Заводу извршени. Разлика је за целу Србију само 0,007%.

² Настањено становништво 82.498. Присутно становништво 89.876.

³ У Београду живи 21.954 људи, т.ј. једна четвртина, који су се родили у иностранству.

На тој основи, помоћу седам разних тонова, изражене су просечне густине од 0 до < 100 становника на 1 km^2 .

Показује се ово:

I. У Србији постоји једино Кучај, као област лепо одвојена и ненасељена или привремено насељена¹; ту само лети живе сељаци из околних села, већином са Црне Реке, који пасу своју стоку. На карти се Кучај у ужем смислу поклапа са површином без надземног отока.

II. Сасвим слабо су насељени крајеви, који имају испод 20 становника на 1 km^2 то су: златиборски Стари Влах и ибарски крај (ибарска долина са студеничком и старим Брвеником); сваки за себе броји просечно 18 стан. на 1 km^2 . Та врло ретка насељеност објашњава се тим, што су то серпентинске, планинске области без широких долина и за сада без живљег саобраћаја. Ту су највиша и најрастуренија села у Србији. Главно људско занимање је трговина са шумским производима, већином боровима, која је мање више локализована у томе делу Србије.

III. Као веома слабо насељени долазе и они крајеви у обзир, који броје од 20 до 40 становника на 1 km^2 . (Црна Гора 31, бивша Европска Турска 36, Босна и Херцеговина 37). То су моравички Стари Влах са Ивањицом (38), копаонички крај са горњом Топлицом (23), горња Ветерница са Пољаницом (34), горња Ресавица (25), Звизд и Пореч (21), Кључ са Мирочем (32).² То су све олет планински предели, који су раздвојени у две главне групе: прва, на југо-западу чини скоро једну целину са оним крајевима, који имају испод 20 становника на 1 km^2 , то је управо цела планинска зона, која је ишла дојучерашњом границом од јужно-моравске до дринске долине; густина становништва се у поменутој зони креће од 18 до 38 становника на 1 km^2 . Друга је група на северо-истоку; и она представља скоро једну целину са Кучајем, то јест, целим широким комплексом дивљих планина — осим Хомоља — којима свршавају Балкан и Карпати. То је висока, шумовита или кршевита об-

¹ Види *Ј. Цвијић*, Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији. Геолошки Анали Балк. Полуострва св. V. 1893, стр. 65—172.

² Између Маљена и Овчара с једне стране, и таковског краја, Ужичке Црне Горе с друге стране, издвојио сам једну малу брдовиту област, којом скоро целим својим током протиче Каменичка Река. То је једини крај у првим границама Србије, који има мање од 40 становн (39) на 1 km^2 ; у том погледу, као и иначе у многим другим географским погледима, он се јако издваја из суседних крајева.

ласт, у којој је само дно ретких долина насељено у великим, збијеним селима.

IV. На периферији краљевине се налазе и сви сразмерно прилично насељени крајеви, који броје од 40 до 60 становника на 1 km^2 . То је просечна густина осталих балканских држава: Грчка (1907 год.) 41, Бугарска (1910) 45, Румунија (1912) 55, док Србија (1910) 61. Ти крајеви, или не допиру до саме границе, али се налазе у њеној непосредној близини, као: ужички крај (Старо Рујно са Ужицом) (54); Жупа (58); — или се пружају на истоку и југо-истоку до границе: врањска област са Власином (56), нишавска област са Лужницом (54), Трговишки Тимок (44), Црна Река са Зајечарем (50). И ако су то све планински или брдовити предели, они ипак дају више могућности за живот, због својих питомих долина или малих, жупних и плодних котлина. То исто важи за Хомоље (48) и за Соко Бању (46). Сразмерно густа насељеност у југоисточним планинама може се објаснити више печалбарством него повољним локалним условима; исти је случај био до скоро на пример у неким алпским крајевима, нарочито у горњим савојским долинама

У првим границама Србије, у старом Београдском Пашалуку, постоји само један крај са мање од 60 становника на 1 km^2 , то је Качер, са 57 становника; у осталом то је и просечно највиши и најзабаченији део Шумадије. До сада кроз брдовити Качер није пролазила ни железница, ни који важнији друм; у њему је у исто време шума најбоље сачувана и југо-западни тип насеља се може најбоље запазити.

V. Крајеви, где живе од 60 до 80 становника на 1 km^2 . (Француска (1911) 74, Аустро-Угарска (1910) 76, Аустрија сама 95, Маџарска сама 64) налазе се махом, за разлику од до садашњих, у првим границама Србије. Изван њих, у истој групи, има само неколико предела са пространим и плодним равницама: око Топлице (61); Јужне Мораве: лесковачка котлина (75), алексиначка котлина (63); Крајина (66) и слив Тимока изнад Вратарице: књажевачка област (62) и Сврљиг (68), — густина која се да тешко објаснити само местним приликама). Осим тих крајева, сви остали су у првој, Милошевој Србији. То су по реду густине становништва: Ужичка Црна Гора са Лужницом (60), Подриње (61), Таково (62), моравска котлина од Ђуниса до Багрдана (62), Тамнава (63), Подгорина (63), ваљевска Колубара (63), Левач и Белица (65), Јадар и Рађевина (67), Драгачеве (68), Гружа (69) и чачанско-кра-

љевска котлина са Љубињем, Надибром и Подибром (70). У ту групу улазе, дакле, већином брдовити делови бившег Београдског Пашалука, са равницама око Тамнаве и Западне Мораве.

VI. Од 80 до 100 становника на 1 km². имају само доњи делови Северне и Западне Србије: Јасеница (80), Поцерина (80), београдска Колубара (82), Стиг и Млава (87). београдска Посавина и Подунавље до Смедерева и без Београда (97).

VII. Сто и изнад сто становника на 1 km². имају само Лепеница (100), Мачва (101) и моравска долина испод Багрдана (111). Скоро као изузетци, изван старог оквира јављају се: крушевачка (103) и нишка котлина (107). Ако се оволика густина показује у тим котлинама, то је, поред њине иначе јаке сопствене насељености¹ с тога, што сам на њином иначе сразмерно малом простору (крушевачка, 670 km²; нишка котлина 522 km².) морао урачунати прилично велике вароши: Крушевац (8417 ст.) и нарочито Ниш (24.949 ст.), што је у неколико пореметило прави природни однос. Оне друге области, које имају 100 и више становника на 1 km². су међутим, по мојим рачунима, много пространије: Мачва (844 km²), Јасеница (1273 km²) и Доња Морава (1736 km²).

Кад се по приложеној карти посмотри Србија у целини примећује се ово: што се више иде ка Југу становништво је све ређе. То се може двојако објаснити: 1. густина становништва је у размеру са старости ослобођења, јер је Шумадија са Западном Србијом много јаче насељена, него што су предели ослобођени и у 1833 и у 1878 год. — 2. густина становништва је у размеру са пластиком земљишта, што се веома јасно види, јер док су равнице најнасељенији делови, највиши планински предели, на Истоку и на Југу, имају најређе становништво.

Поред природних познатих узрока (мање висине, блаже поднебље, веће питомине), политички моменат, имао је несумњива утицаја. То је Влад. Јакшић истакао, кад је упоредио насељеност првих 12 нахија и оних шест „присаједињених“, у 1833 и у 1866—1870². Данас је, међутим, већ много теже

¹ Крушевачка котлина без Крушевца (91), нишка без Ниша (69).

² Гласник Срп. Учен. Др. св. 31. стр. 114.

Просечна густина на квад. географску миљу

	1833 год.	1870 год.
Прва Милошева Србија	973	1807
Шест присаједињених нахија	654	1338

И ако разлика остаје велика, ипак је у 1870 г. осетно мања, једна четвртина, место једне трећине.

дознати прави значај политичког фактора, јер од ослобођења све је већи размак, све су више ишчезле вештачке разлике и постепено природни односи добивају свој прави значај. Скоро се већ може рећи, да карта представља верни географски облик Србије. Политички моменат могао би се једино запазити у Горњој Топлици где је било после 1878 год. јако (арнаутско) исељавање, које је иначе накнадило непрестано усељавање до последњих година; у осталом види се већ, да и за све те, тада ослобођене крајеве, карта даје прилично тачну слику природних облика и животних прилика.

С друге стране од 1878 год. није се ништа десило, што би могло пореметити ток нормалног развитка насељености у Србији. Према ранијим приликама, досељавање са стране знатно се смањило, осим тога, Србија је остала једина од свих балканских земаља, коју није захватио велики покрет исељавања у Америку. У опште се може рећи, да се умножавање становништва, за време последњег столећа вршило без спољашњег утицаја, који би могао реметити праве природне односе између људства и земљишта.

У унутрашњости земље такођер није било никакве особите промене, на пример стварања неког индустријалног центра, који би себи привлачио становништво из других крајева и на тај начин пореметио горе поменути однос, као што је то био случај у дугачкој зони угљених рудника, који се провлачи од Северне Француске преко Јужне Белгије, Немачке до Шлезије; као што се то десило у округу Вогесен у Француској, где је до пре 50 год. западни, нижи, плоднији део био јаче насељен, него источни, планински део, док је сада сасвим обрнуто, јер, од проналаска турбина индустрија (нарочито ткање памука) се у њему толико развила, да је тај крај сада један од најнасељенијих у Француској. У Србији међутим оне индустрије, које већ постоје, почињу тек сад да се развијају и спорадичне су; с друге стране, осим Београда и нема других индустријских центара, чији би се утицај на таквој карти могао осетити. То исто вреди и за велике вароши. У Србији до сада нема тих огромних модерних агломерација, које себи привлаче сеоско становништво и испразне готово читаве пределе. Београд, највећа варош, не броји ни 100.000 становника; ако ипак као таква и као престоница има неоспорну привлачну снагу, тај утицај према осталом становништву остаје толико слаб, да се на карти не да, за сада, изразити.

У Србији, према томе, густина становништва верно одговара природним односима земље. Србија је скоро искључиво земљорадничка држава. У њој су најплодније равнице (Мачва, моравска долина, Стиг) у исти мах и најгушће насељене, и мора се приметити, да је за чисто пољопривредну земљу та густина врло велика; то је скоро густина великих индустријских држава: Немачка (1910) 120, Италија (1911) 121, Енглеска (1911) 144 становника на 1 km².

Та густина се објашњава не само плодношћу земље, сопственим умножавањем, сталним силажењем планинаца, него, специјално, великом раскомаданашћу земљишта, скромним потребама српског сељака и у мањој мери постојањем задруга. За сада се не може рећи, да је улога саобраћајних средстава била од пресудног утицаја, јер ако је имала значаја на пр. за нишку котлину, то не вреди за Мачву и Поцерину, које и дан дањи немају ни једну железничку везу са осталом Србијом. Привлачна снага плодних равница може у неколико да се оцени кад се зна, да је још у 1833 год. јагодински округ био најнасељенији (1441 стан. на квадратну геогр. миљу), па непосредно за њим смедеревски (1119), док у 1866 г. јагодински округ долази већ на друго место (смедеревски 2422, јагодински 2174).¹ Данас, и ако подаци нису исте врсте, види се ипак не само да је разлика много већа, него и то, да јагодинска област не достиже ни 70 становника на 1 km², док сви нижи крајеви имају 80 и више становника по 1 km².

После равница долазе као најнасељенији они благо бродовити крајеви, који заузимају највећи простор у првој Милошевој Србији, који јој дају њену сопствену физиономију. Они су у опште врло повољни за густо становништво, јер пружају врло разноврсна средства за живот (земљоделство са воћарством, сточарством, виноградарством; и шуме ако нису више толико простране као раније нису ипак сасвим ишчезле). Како су повољни ти услови, то се најбоље види код Лепенице, где се густина становништва пење до 99.8 (без Крагујевца 79.7), исто као у Јасеници, у Поцерини, Колубари ит.д.

Најпосле долазе планински предели, где насељеност највише зависи од броја и ширине долина, од висине и расчлањености планинских комплекса, као што јасно показују цифре за Пореч са Звиждем 21 стан. на 1 km², док Хомоље има 48 стан. на 1 km²; ибарска област 18, док Моравица има 38 стан. по 1 km².

¹ Вл. Јакшић. Гласник Срп. Учен. Др. св. 31 стр. 100.